

SÓS GABRIELLA*

A magyarországi németek temetőkultúrája – Historiográfiai áttekintés

Bevezető

Jelen tanulmányban a szerző arra tesz kísérletet, hogy a részben saját, valamint a jelenleg rendelkezésre álló források és szakirodalom felhasználásával, a teljesség igénye nélkül, áttekintést nyújtson a Magyarországon megtalálható német történeti temetők főbb közös jellemzőiről és feldolgozottságuk aktuális állapotáról – a dolgozat elkészítését e sírkertek megőrzésének fontossága motiválta. A dolgozat nem valósulhatott volna meg *Dr. Erb Maria* útmutatása és velem megosztott információi nélkül, melyek sokéves kutatómunkájának eredményei – segítségét ezúton is nagyon köszönöm!

A 18. században három nagyobb betelepítési hullámban¹ érkeztek az országba németek a jobb élet és a gazdasági boldogulás reményében, a betelepítők célja a török hódoltság során elnéptelenedett országrészek benépesítése volt.² Míg az első telepesek Svábföldről származtak, az őket követők főleg felső- és középnugat-német területekről érkeztek, tehát nem voltak valójában svábok, ennek ellenére a magyarországi németeket a velük élő népcsoportok a sváb etnonímával illették, ahogyan ők maguk is ezt vették át saját megnevezésükre. Betelepülési idejüket tekintve már a török hódoltság előtt is éltek németek a mai Magyarország területén, főleg az osztrák határ mentén, a mai német települések zöme azonban a török utáni időkre vezethető vissza. Német települések ma elsősorban a Duna vonalán, regionálisan három nagyobb összefüggő területen találhatók Magyarországon: az ország nyugati, Ausztriával határos szélén, a Dunántúli középhegységben; a Dél-Dunántúlon Baranya, Tolna és Somogy megyékben; valamint Bács-Kiskun megyében.³ A magyarországi németekre a 20. század közepéig a rurális társadalom volt jellemző, és tipikusan paraszti tevékenységet folytattak, saját kultúrával, hiedelemvilággal és rituálékkal rendelkeztek.

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusza. E-mail: gabisalzig@gmail.com

¹ VI. Károly (1711–1740), Mária Terézia (1740–1780) és II. József (1780–1790) uralkodása idején; illetve földesúri és egyházi betelepítés folytán.

² Manherz, Karl (Hrsg.): *Die Ungarndeutschen*. In: *Welt im Umbruch I*. Press Publica Budapest, 1998. 15.

³ Szórványosan az északkeleti és délkeleti országrészben is találunk német településeket.

1.kép. Mecseknádasd, Felső-temető részlet temetőkereszttel. Fotó: Elblinger Ferenc, 2003

A magukkal hozott nyelvjárásaik kiegyenlítődése révén létrejöttek az egyes helyi nyelvjárások, amelyek a 20. század közepéig a helyi közösségek elsődleges kommunikációs eszközei voltak.

A II. világháború után jelentős változásokat hozott nemzetiségi létük minden területén. A magyarországi németiség elűzése, kényszermunkára hurcolása a kollektív felelősségre vonás jegyében, internálása, diszkriminálása és vagyonának elkobzása mind komoly veszteséggel járt a nemzetiség kultúrájára, identitására és nyelvhasználatára nézve is. A nyilvános, szakrális térben elhelyezett sírkövek német feliratai mintegy hitvallásként tükrözték a magyarországi németiség hovatarozását, a fent említett folyamatok következtében azonban ezek erősen visszaszórtak. Ami a magyarországi németek vallási összetételét illeti, körülbelül 80%-ban katolikus, 20%-ban pedig protestáns – túlnyomórészt evangélikus – vallásúak. Katolikusokat az általuk lakott magyarországi régiók mindegyikében, evangélikusokat pedig főként Tolna megyében és a nyugati határszélen, illetve szórványosan az ország egyéb területein találunk.⁴

⁴ Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti Dr. Erb Mariat.

A magyarországi német temetők jellemzői

A temetők elhelyezkedése és kialakítása

A 18. században alapított vagy újra benépesített magyarországi német falvakban az első temetők jellemzően a településközpontban álló templomok mellett jöttek létre – más nemzetiségek sírkertjeihez hasonlóan. A temetők ebben az időben a „középkori temetkezés rendjét őrzik. A templom, illetve kápolna épülete a temető szerkezeti, rituális és esztétikai központjául szolgál, melyhez igazodnak a sírok és az utak.”⁵ Elhelyezkedésük oka, hogy a halottakat az akkori vallási előírásoknak és a paraszti társadalmi szokásoknak megfelelően szentelt földbe temették. A német *Kirchhof*⁶ – templomkert – szó ma is az eredeti temetkezési helyet, a templom körüli temetőt jelöli, az *einfrieden* – körbekeríteni – szóból eredeztethető *Friedhof*⁷ – temető – pedig a településektől elkülönített, kerítéssel, sövénnel körbekerített, nem szentelt földtől elhatárolt temetkezési helyekre utal a hazai németek nyelvjárásaiban.⁸

A vizsgált falvak esetében megfigyelhető, hogy a 18. században betelepített németek általában a helyben lévő temetőket használták, de voltak új alapítású települések is, melyekben új temetőket jelöltek ki.⁹ A temető központi elhelyezkedése azonban a települések növekedésével már nem volt tartható, és ez a 18. században dúlól pestis-, illetve kolerajárványok miatt egészségügyi szempontból is fokozott veszélyforrást jelentett. Magyarországon először Mária Terézia írta elő 1770-ben kiadott egészségügyi rendeletében,¹⁰ hogy milyen szempontok szerint létesíthetők temetők, majd 1775. július 17-i rendeletével megszüntette a templomok körüli temetkezést.¹¹ Az akkori járványok miatt kitért a fertőzésben elhunytak elhelyezésére is: „A mélység ilyen esetben is kétrőfnyi marad, de kiegészítésként meszet kell alkalmazni. Egy bécsi rőf (könyök, a német szövegben) 77,75 cm volt, tehát a sírt mintegy másfél méter (155,5 cm) mélységűre ásták”.¹² A rendelet értelmében a lakó- és egyházi épületek melletti temetőket fel kellett számolni, újak csak

⁵ *Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest: Akadémiai 1991. 7–88. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html> (letöltés ideje: 2020. június 2.)

⁶ A rajnai frank nyelvjárásokban. L. Erb, et. al.: UDSA 229. sz. térkép

⁷ Jellemzően a bajor nyelvjárásokban. Ld. Erb, et. al.: UDSA 229. sz. térkép

⁸ Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti Dr. Erb Mariat.

⁹ Mecseknádasd középkori eredetű temetője jó példa erre: a település középkori központjaként működő, 13. századi Árpád-kori templom udvarán máig temető található, a temetőkerítés pedig fellelhető néhány, a 18. században ide telepített németek idejéből származó német sírkő is.

¹⁰ Balázs Péter: Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete 1–2. In: *A magyar tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei*, 73. Piliscsaba – Budapest, 2007. http://real.mtak.hu/30273/1/balazs_kozegeszsegugy_1-2kotet.pdf (letöltés ideje: 2020. június 8.)

¹¹ Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest. 1933. 71. <https://mek.oszk.hu/11700/11728/> (letöltés ideje: 2020. június 8.)

¹² Balázs, 2007. 347

2.kép. *A fekedei temető 19. századi kálváriával. Fotó: Sós András, 2018*

a lakott területen kívül, a települések határában voltak létesíthetők, a nem egy időben elhalálozott családtagokat pedig nem lehetett ugyanabba a sírba temetni.¹³ „A 18. század végén megnyitott, s az azóta létesített temetőket az előre megtervezett, egymásra merőleges utakra felosztott sírmezők jellemzik. A sírok itt már nem az égtájakhoz, hanem az utakhoz igazodnak.”¹⁴

A magyarországi német temetők jellegzetessége, hogy a különböző felekezetek a települési temetők különböző részeire vagy akár külön temetőbe temetkeztek. A 18. századi katolikus sírkertekben például a más vallásúak csak „palánkon kívül temetkezettek”.¹⁵ Ebben a korban a temetőkben rendszerint a kor stílusjegyeinek megfelelő kápolnákat vagy harangtoronyokat építettek egyházi hozzájárulással, közadakozásból. Ezeket néhány településen temetkezési célra is használták. Saját harangtoronnyal viszont nem minden kápolna rendelkezett. A 19. században a magyarországi német egyházközségek nagy része a temetőkben vagy azok közvetlen közelében kálváriadombokat is létesített, melyek az adott falvak látképét a mai napig meghatározzák.

¹³ Sax Ibolya: *A halál, a temetés és a temetkezési kultúra a pilisvörösvári németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 1999: 11.

¹⁴ Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest: Akadémiai, 1991. 7–88. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html> (letöltés ideje: 2020. június 8.)

¹⁵ Lantosné Imre Mária – Vargha Dezső: *Mecseknádasd*. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kht., 2002. 102.

A magyarországi német temetőkben jellemzők a temetőkeresztek is, melyeket a 19. századtól kezdve magánszemélyek állítottak egy-egy őket ért nagyobb sorscsoport miatt vagy hálából. A keresztek helyét és irányát a helyi földrajzi adottságoknak megfelelően határozták meg.

A 20. század második felétől a magyarországi német településeken is változást hoztak az ún. tanácsi temetők,¹⁶ melyeket az addig használatos temetők mellett, azok bezárásával nyitottak, és ezek után csak az új temetőkben lehetett temetkezni. Rendszerint a már meglévő egyházi temetőket bővítették környező földterületek kisajátításával, sok helyen pedig felekezettől független ravatalozókat is építettek ebben az időszakban.¹⁷

A temetőkről és a sírhelyek létesítéséről jelenleg a mindenkori kormányrendeletek, míg az egyházi temetőkről az egyházak saját szabályzatai határoznak. A magyarországi német települések történeti temetői máig őrzik eredeti kialakításukat, újraindításuk és ezzel együtt az új sírok megjelenése miatt azonban fokozottan veszélyeztetettek – homogén temetőkép csak szabályozással érhető el.¹⁸

A temetkezési rend

A falusi német temetkezés rendjét a családok falun belüli státusza és felekezeti hovatartozása határozta meg, így az egyes családtagok sírja jellemzően egymás közelében helyezkedett el. Kiemelt sírhelyeket egyházi személyek, a helyi értelmiség és a helyi gazdasági elit számára tartottak fenn, rendszerint a kápolna vagy a temetői keresztek közelében, de a tehetősebb rétegek is a drágább sírhelyekre temetkeztek. A magánszemélyek sírjait a temetőben sorba rendezték, a temetkezés díját a helyi egyházközségnek fizették. A 19. század végétől a gyermekparcellák is külön helyet foglalnak el, ahogyan az például Pilisvörösváron¹⁹, Ágfalván²⁰ vagy Perbálon²¹ látható.

¹⁶ Dél-Magyarországon például sok helyen együtt éltek németek és szerbek. Esetükben a felekezeti és vallási különállóság miatt a temetők is elkülönülnek egymástól, ilyen például Véménd temetője. Érdekes példa továbbá Pusztavám is, ahol a németység a mai napig nagyjából fele-fele arányban katolikus, illetve evangélikus, és ennek megfelelően a település két temetővel is rendelkezik. Az információkért köszönet illeti Dr. Erb Mariát.

¹⁷ Körülbelül az 1960–70-es évekig az otthonukban ravatalozták fel az elhunytakat a magyarországi németeknél, ez a gyakorlat a modernizációs folyamatok, a ravatalozók építése, révén folyamatosan megszűnt.

¹⁸ Gecséné Tar Ilona: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori értekezés, Corvinus Egyetem. Budapest. 2012. 68. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/634/1/Tar_Imola.pdf (letöltés ideje: 2020. június 5.).

¹⁹ Sax, 1999. 15

²⁰ Szabó Szilvia: *A soproni, ágfalvi és harkai németek temetkezési szokásai és temetői kultúrája, különös tekintettel a német sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2010. 41.

²¹ Reiszner Edina: *Temetkezési szokások és temetői kultúra Budajenő, Telki és Perbál településeken, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK

Nem temetkezettek szentelt földbe azok, akik öngyilkosságot vagy hasonló, a közösség megítélése szerint negatív tettet hajtottak végre, ezért az ő sírhelyeik jellemzően a temető legszélén, a temetőárokban vagy azon kívül találhatóak.²² Öngyilkosok temetésekor nem került sor egyházi szertartásra és a lélekharang megkondgatására sem – ami szintén mutatta a faluközösség megvetését –, de ez volt a jellemző a halva született, néhány órát megélt gyermekek esetében is, akiket viszont a baba születésük után rendszerint azonnal megkeresztelt, így őket szentelt földbe helyezték. Ez a feladat a németeknél általában az anyai nagyszülőkre hárult, a gyermekeket ilyenkor a családi sírok valamelyikében, szertartás és más jelenlévők nélkül temették el.²³

A II. világháború utáni időkben a tanácsi temetők kimérésével a temetkezési rend is megváltozott: a sírhelyeket ezekben a temetőkben már nem az egyháznál, hanem a helyi tanácson kellett megváltani, vagyis a temető ezen részei fölött már nem az egyház, hanem a mindenkori községi tanács rendelkezett. Nem voltak már külön kiemelt sírhelyek a német falvak tanácsi temetőiben, a családok faluban betöltött státusza a kor történelmi folyamatainak következtében ilyen szempontból már nem számított. Körülbelül az 1970-es évektől kezdve jelent meg az urnás temetés a magyarországi német falvakban a korábban kizárólag koporsós gyakorlat mellett. Kriptát csak a nagyon tehető családok engedhettek meg maguknak, ami 1945 előtt nem is volt jellemző a német temetőkben, akadtak azonban kovácsoltvas kerítéssel körbekerített sírok.²⁴

A sírkőállítás rendszerint nagy pénzügyi megterhelést jelentett a paraszti családoknak, így sok magyarországi német településen a 19. század utolsó harmadától, végétől kezdve ún. temetkezési segélyegyletek²⁵ jöttek létre, melyek elhalálozás esetén éves tagdíj fejében az alapszabályban rögzített módon – pénzbeli támogatással vagy a temetkezéshez szükséges tárgyak, eszközök rendelkezésre bocsátásával – segítették a tagokat. Erre találunk példákat többek között Brennebergbányán²⁶ és

---

Germanisztikai Intézet. Budapest, 2015. 23.

²² Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 13–14. 1975. 478.

²³ Fritz Jánosné mecseknádasdi lakos szóbeli közlése.

²⁴ Kiszat Andrea: Deutschsprachige Grabinschriften in der Baranya. In: Manherz, Karl: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 2002. 39–107. függelék 5. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/beitrag_e_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2002/pages/004_deutschsprachige_grabinschriften_in_der.htm. (letöltés ideje: 2020. június 8.)

²⁵ Ez más országszerte, más Magyarországon élő nemzetiségek esetében is jellemző volt.

²⁶ Lang-Magyar, Maria Theresia: Friedhofskultur in Brenneberg. In: Manherz, Karl (Hrsg): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 30. Budapest, 2015. 148.

Zsámbékon *Leichenverein*²⁷ vagy Véménden *Totenverein*²⁸ néven. Jól mutatja ezek létjogosultságát, hogy például a csolnoki halotti egyesület alapításakor közel 1000 fő iratkozott fel.²⁹ Míg a közösségi segélyezés ezen formája a katolikus németek esetében a fent említett formában valósult meg, addig az evangélikus közösségekben a rászoruló tagokat a gyülekezet segítette.³⁰

A kőfaragó mesterség jelentősége és a sírkőkészítéshez használt kőzetek

A magyarországi német falvakban található sírkövek jellegzetes formavilága a helyi vagy környékbeli kőfaragók munkájának köszönhető. Mesterségük – a kőki-termeléssel együtt – a 19. századi német településekre jellemző élénk iparosodás következtében jelent meg, és feltételezhetően helyben fejlődött ki, vagyis nem a német telepesek óhazából magukkal hozott örökségéről van szó.³¹

A magyarországi német kőfaragók a magyarországi bányavidékeken kitermelt kőzetfajtákkal dolgoztak. Míg az észak-magyarországi német falvak jellegzetes sírkövei mészkőből, vörös mészkőből, később gránitból, majd műkőből készültek,³² a dél-magyarországi német településeken a Mecsekben bányászott homokkő, később gránit, ritkán márvány és műkő volt használatos. A nyugat-magyarországi német településeken a St. Margarethenből származó fehér mészkő,³³ majd a cement és műkő sírkövek dominálnak.³⁴

²⁷ Fuchs Szandra Titanilla: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Schambek/Zsámbék und Maan/Mány, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 32. Budapest, 2017. 75.

²⁸ Szélig Ágnes: Todes- und Bestattungsbräuche bei den Ungarndeutschen und bei den Szeklern in Wemend/Véménd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 18. Budapest, 2001. 100.

²⁹ Juhász Márta: Friedhofskultur in einer ungarndeutschen Ortschaft – Deutsche Grabinschriften in Tscholnok/Csolnok In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 2004. 75. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrag_e_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2004/pages/005_friedhofskultur_in_einer.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.).

³⁰ Az információkért köszönet illeti Dr. Erb Mariát.

³¹ Schraub István: *Grabsteine und Steinkreuze in Nadasch. Volkskunst der Nadascher Steinmetze*. Mecseknádasd, 1997. 11.

³² Fuchs, 2017. 84

³³ A Lang-Magyar szövegben tévesen homokkő szerepel. A Lajta-hegységi kőbányák – mint Szentmargitta vagy a Sopron melletti Fertőrákos kőbányái – durva mészkövet adnak. Lővei, 2002. 85.

³⁴ Lang-Magyar, 2015. 156

Gyakran előfordult, hogy a kőfaragók bérbé vették a bányákat, így a 19. században minden kőfaragócsalád saját szállítási területtel rendelkezett, a kelet-baranyai Mecseknádasdon dolgozó kőfaragók szállítási területe és felvevőpiaca például lefedte Baranya, Tolna és Somogy megyéket.³⁵ Kőfaragó dinasztiák alakultak ki ebben az időszakban, közülük a legtöbben a 20. században már a második vagy harmadik generáció tagjaiként üzték a mesterséget.³⁶ Jelentős volt még a Gerecse bányavidéke, azon belül is Lábatlan, Piszke és kiemelten Süttő, mely az északi régió mészkőből készült német sírköveinek nagy részéhez,³⁷ ezen kívül pedig a Tardoson bányászott vörös mészkő is szolgáltatott alapanyagot. A homokkővet bár gyakran használták alapanyagként és könnyen megmunkálható ugyan, időjárás-állónak azonban kevésbé mondható. Így a sírfeliratok olvashatóságának megőrzése érdekében az addig kezeletlen, natúr homokkő sírköveket a 20. század elejétől kifejezetten erre a célra használt olajfestékekkel vonták be.³⁸ Dél-Magyarországon a német sírköveket főleg kék vagy világosszürke árnyalatokkal látták el, míg az északi és nyugati régióban az ottani alapanyagok nagyobb időjárásállósága miatt ezt a technológiát nem alkalmazták.

Az 1940-es évek sírkőkészítésében megjelenik a műkő, mint a homokkő költséghatékonyabb alternatívája, mely az addigi kézműves előállítással szemben a tömeges gyártást is lehetővé teszi a korábbi kézműves előállítással ellentétben. Frey az 1950-es éveket fordulópontként határozza meg, ekkor jelennek meg ugyanis az első modern gránitból készült sírkövek.³⁹ Ezek ugyan költségesebbek a helyi alapanyagokból készült köveknél, de jóval időjárásállóbbak is. A gránitsírkövek készítése nagy fellendülést hozott a termelésben, ugyanakkor a kézműves kőfaragás visszaszorulását is jelentette. Így, mivel a kőfaragás már nem háznál, fizikai erővel, hanem a II. világháború után gépesített szövetkezeti keretek között folyt, az emberi munkát ezen a területen felváltotta a gépesített gyártás, és a helyi sírkövek homokkő vagy mészkő helyett már többnyire műkőből vagy gránitból készültek.

Jellegzetes sírkőtípusok

A sírkövek legfőbb funkciója a temetési hely jelölése, formai és nyelvi elemeik azonban fontos információkat tartalmaznak az állítató közösségről és az elhunytakról. A magyarországi német temetőekben fellelhető sírkövek formájukban eltérőek, de különösen a 18. század közepéről származó, jellemzően egy tömbből

³⁵ Schraub, 1997. 9–10.

³⁶ Schraub, 1997. és Fuchs, 2017.

³⁷ Sax, 1999. 50

³⁸ Schraub, 1997. 11.

³⁹ Frey Mária: *Das Steinmetzhandwerk in Nadasch/Mecseknádasd*. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutsches Handwerk*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. 19.

faragott kövek karakterisztikusabbak.⁴⁰ A 19. században egyszerűbb, keskenyebb sírkövek készültek kisebb kereszttel, az egységes formavilág azonban kevésbé volt jellemző: ebből a korból kerekded és szögletes keresztek, ívelt vagy szív alakú sírköveket is találunk. Szív formából kinövő keresztre az északi régióban Telkiben⁴¹, Tarjánban⁴² és Etyeken,⁴³ a déli régióban pedig például Fekeden és Mecsek-nádasdon dokumentáltak példákat. Méreteiket tekintve is sokszínűség jellemezte a 19. század sírköveit, melyek között akadtak félméteresek, de némelyik akár a több méteres magasságot is elérte, ahogyan azt Sopronban⁴⁴ vagy Budaörsön⁴⁵ láthatjuk. Mindez persze nem a véletlen műve volt: minél tehetősebb volt egy család, annál nagyobb és díszesebb sírkövet állíttatott, a kevésbé gazdag rétegek pedig továbbra is egyszerűbb, kevésbé díszes sírköveket készítettek.

3. kép. Egyedülálló háromrészes sírkő a zsámbéki temetőben. Fotó: Fuchs Sandra Titanilla, 2020

A magyarországi német történeti temetők leggyakoribb 19. és 20. század eleji sírkőtipusai az egyszerű kereszt (*Glattes Kreuz*), az oszlopkereszt (*Säulenkreuz*), az obeliszk (*Permite*) és a több elemből épített, szabadon álló kereszt (*Freistehender*), melyek – a gyakran márványból faragott obeliszk kivételével – főleg homokkőből

⁴⁰ A 18. század végétől fennmaradtak rokokó stílusú síremlékek is, ilyeneket például Sopronban találhatunk. Szabó, 2010. 46.

⁴¹ Reiszner, 2015.

⁴² Martin Anita: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Tarian/Tarján, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 2006. 7–144. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2006/pages/002_der_tod_das_begradnis.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)

⁴³ Zimány Ágnes: *Halál, temetés és temetői kultúra az etyeki és budaörsi németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 2010.

⁴⁴ Szabó, 2010.

⁴⁵ Zimány, 2010.

készültek, és a mai napig országszerte megtalálhatók a magyarországi német temetők bármelyikében.⁴⁶

Egészen a 20. század közepéig az egyszerű kereszt volt a legjellemzőbb sírkőtípus, mely az idők során sem méretében, sem kialakításában nem ment át jelentősebb változáson. Ennél díszesebbek voltak az oszlopkereszt típusú sírkövek, melyeket teljes egészében festettek is, és melyeknek különös ismertetőjegye a változatos formákban készült oszlop a névtábla két oldalán. Az észak-magyarországi német temetőknél az oszlopkereszt típusú sírköveknek egy különleges, egy tömbből készített kettős vagy három elemből álló formája is használatos volt, például házaspárok sírja esetén.⁴⁷ Ilyenek találhatók ma többek között Zsámbékon és Tárjánban⁴⁸, illetve a budaörsi Ó-Temetőben.⁴⁹ Az ún. szabadon álló kereszt jellemzője, hogy az előbb említett két típussal ellentétben nem egy tömbből faragták, hanem több elemből illesztették össze. A többnyire márványból vagy gránitból készült obeliszk alakzatú, ún. *Permite* kövek pedig alapanyaguknál fogva jóval drágábbak voltak, mint a többi, viszonylag kedvező árú homokkőből faragott sírkő. Ennek a sírkőtípusnak változatai megtalálhatók országszerte, például Aparhanton, Bonyhádon, Fekeden, Majoson vagy Sopronban is.

Ahogy azt fentebb már említettem, a 20. század közepétől a magyarországi német sírkőgyártásban a kézműves kőfaragást jelentős mértékben felváltotta a sorozatgyártás, így a temetők addigi képét megbontották az ipari műkö sírkövek, melyek nagyban különböztek a mesterek által készített jellegzetes német sírkövektől, és sokkal uniformizáltabb képet mutattak.

A sírkövek ornamentikája

A magyarországi német falvak történeti temetőiben a sírkövek gazdag ornamentikáját a népi vallásosságban gyökerező egyéni szimbólumok és vallási jelképek adják, a 19. század második felétől megjelenő minták pedig polgári stílusjegyeket hordoznak magukon.⁵⁰ Ami a sírkőmegrendeléseket illeti, a kőfaragók mobilitásának köszönhetően folyamatosan alakult az ízlésvilág. Ezt mutatták a mesterek rendszerint saját kézzel írott és rajzolt mintafüzetei is, melyek különböző díszítőelem- és betűtípusokat, valamint sírversváltakozatokat tartalmaztak – ilyen eredeti mintakönyvet⁵¹ találtak Zsámbékon.⁵²

⁴⁶ Frey, 1988. 7.

⁴⁷ Fuchs, 2017. 88.

⁴⁸ Martin, 2006. 41. és 52.

⁴⁹ Zimány, 2010. 36.

⁵⁰ Ez különösen a mezővárosiasabb településeken, például Zsámbékon vagy Mórton, illetve a budapesti agglomerációban jellemző, a zártabb falvakban tovább őrzik a hagyományosabb motívumokat.

⁵¹ Michael Schmidt (1869–1956) zsámbéki kőfaragó mester mintakönyve mintegy 3000 bejegyzést tartalmaz, és jelenleg a Donaueschäbisches Zentralmuseumban található Ulmban.

⁵² Fuchs, 2015. 83.

A sírkövek formavilága és díszítőelemeinek szimbolikája a kézműves hagyomány és a népművészet ötvözete, fontos azonban szem előtt tartani, hogy a sírkövek a paraszti társadalomban státuszszimbólumként szolgáltak, és a családok vagyonát voltak hivatottak reprezentálni.⁵³

Míg a 18. századi és 19. század eleji sírköveken kevés díszítőelem található, a kövek a 19. század közepétől egyre gazdagabb díszítést kapnak. A szimbólumok kiválasztásánál meghatározó szempont volt az elhunyt neme, életkora, családi állapota és ritkábban foglalkozása. Általános díszítőelemek a katolikus németek esetében a hagyományos vallási szimbólumok, mint az *IHS*⁵⁴ és *INRI*⁵⁵ feliratok, a korpusz a kereszten, Jézus és Mária fejét ábrázoló domborművek porcelánból vagy homokkőből, illetve

4. kép. 19. századi evangélikus sírkő Luther-rózsával a varsádi temetőben. Fotó: Dr. Erb Maria, 2020

különböző kereszték. Gyakori a Jézus szíve szívmotívum, akár horgonnyal és kereszttel a hit, remény, szeretet szimbólumaként, vagy rózsafüzérrel kombinálva, illetve a növényi és természeti ábrázolások, mint a szomorúfűz a gyász jelképeként és életfaként; a koszorú, a levelek, a Szentháromságot jelképező háromágú hajtások; a rozmarin mint a hűség jelképe, vagy a rózsza, Szűz Mária szimbóluma. Ritkábban előfordul még a csillag, melynek a népi hiedelem védelmező szerepet tulajdonít, valamint a koponya és a csontok az elmúlás jelképeiként (például Budaörs, Harka, Sopron). Különleges szimbolika a házastársak sírkövén a vésett vagy porcelánfiguraként megjelenített kézfogás⁵⁶ (például Zsámbék, Perbál). Gyermek sírkövein a leggyakoribb szimbólum az angyalfigura mint védelmező jelkép,

⁵³ A megkérdezett idős adatközlők visszaemlékezései alapján a 20. század elején előfordult, hogy a családok napszámban dolgozták le a temetés költségeit a plébánosnál, egy-egy sírkő pedig hatalmas kiadást jelentett, hiszen az akár egy tehén vagy hízó árába is kerülhetett.

⁵⁴ Jézus görög rövidítésből származó monogramja, vagyis *In Hoc Signo, 'e jelben'*.

⁵⁵ *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum*, 'Názáreti Jézus, a zsidók királya'.

⁵⁶ Ün. *mani in fede* szimbólum

egyházi személyek sírjain pedig a kehely, továbbá Isten szemként történő ábrázolása jellemző. Főleg bányászok esetében találunk 20. századi példákat a mester-ségükre utaló olyan jelképekre, mint a bányászlámpa (például Brennerbánya, Csolnok). A 20. századtól jelennek meg a sírköveken az elhunytak porcelánra égett portréfényképei is, rendszerint ovális alakban. Az evangélikus sírkövek kevésbé díszítettek, vallási szimbólumként lelkészek esetében a Luther-rózsa jellemző (például Varsád).⁵⁷

A sírfeliratok

Az elhunytól számos információt szolgáltató sírfeliratok a magyarországi német temetők sírköveken a 18. századtól a 20. század közepéig jellemzően német nyelven készültek. Magyar nyelvű sírfeliratok zömével 1945 után jelennek meg,⁵⁸ ettől kezdve már felváltva találunk német és magyar nyelvű sírfeliratokat.

Változás figyelhető meg a grafematikában is: a sírköveken a 20. század közepéig többségében az ún. fraktúra vagy az ún. ónémet írás és annak különböző változatai használatosak, ezzel párhuzamosan léteznek latin betűs kombinációk is, a 20. században pedig megjelennek a gótbetűs magyar nyelvű feliratok, illetve a latin betűs német sírfeliratok is.

Az évszázadokon át domináló német nyelvű sírfeliratok a 20. század közepétől fokozatosan eltűnnek, bár az 1960-as évekből származó sírköveken még elvétve találni német sírfeliratokat és sírverseket, ez azonban később már egyáltalán nem jellemző. A fraktúr betűtípus használatára akadnak 21. századi példák is, amelyek viszont vélhetően csupán egyedi esetek. Mindent egybevetve értelmezhetjük a sírfeliratok változását a folyamatban lévő asszimiláció leképeződéseként, hiszen már említett történelmi és politikai okokból e folyamat is a 20. században erősödött fel.

Nyelvészeti szempontból a sírfeliratok önálló szövegtípusnak tekinthetők, melyek tartalmaznak kötelező és fakultatív elemeket is, a nyelvészek számára pedig kiemelten értékesek, mivel különböző nyelvjárási sajátosságok, illetve helyesírásukban és grafematikájukban magyar vonások figyelhetők meg.⁵⁹ A 18. és 19. századi sírfeliratok jellemzően nyelvjárási elemeket tartalmaznak, például: *Tief betrauert von Kinder und Engelskindern. (Gyászoljaik gyermekei és unokái)*. A 20. században már dominál a magyar, például: *Hier ruhen / mein / Grószvater K. D. / szejn szóhn / K.D. ges. in Ruszlánd 1945* (Itt nyugszik nagyapám K.D. és fia K.D.

⁵⁷ Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti Dr. Erb Mariát.

⁵⁸ Ennek oka, hogy a német feliratok a németiség nyilvános megvallását jelentenék, ezért ezek a II. világháború után érthető módon jelentősen visszaszorulnak.

⁵⁹ Mivel az iskolai oktatás magyarul zajlott, az otthoni és egyéb kommunikáció azonban német nyelvjárásban, a kettősség a sírköveken is leképeződött. Helyenként igen feltűnő példakkal találkozhatunk: rajtuk *Vater* helyett például *Fater*; *Großvater* helyett pedig *Grószfäter* olvasható.

megh. Oroszországban 1945)⁶⁰. Az említett kötelező elemeket az elhunyt neve és életkori adatai teszik ki, illetve férfiak esetében gyakran a foglalkozás. Fakultatívan feltüntethetők az elhalálozás körülményei, a gyermekek száma, a gyászoló családtagok neve és a halotthoz köthető egyéb információk. Míg az általam vizsgált 18. századi sírfeliratok az elhunytrol közlendő információk esetén a kötelező minimumra szorítkoznak, idővel a sírfeliratok terjedelme egyre nő: jellemzővé válik a felvezető és elköszönő formula; sírversek esetén gondolatokat adnak „az elhunyt szájába” – különös tekintettel a búcsúzásai formulákra, melyek célja a halál körülményeinek ismertetése, illetve a hátrahagyott családtagok vigasztalása vagy intése. A 20. század első felében megjelennek a személyesebb hangvételű, az elhunytak életútjához igazított sírversek.⁶¹ Ezzel párhuzamosan a sírfeliratokat az addigi natúr, vésett formától elrugaszkodva elkezdik festékekkel is kiemelni – ekkor jelennek meg az ezüst és arany lapok vésett formákra simításával készült aranyozott és ezüstözött feliratok.⁶² Sírverseket általában tehetősebbek kértek, mert betűnként kellett értük fizetni.

A magyarországi német történeti temetők kutatásának jelenlegi állása

Elmondható, hogy a temetők nemcsak szakrális, hanem történelmi terek is, elsődleges funkciójukon túl a magyarországi németiség számára fontos jelentéstartalommal bírnak, amennyiben a sírkövek bizonyítják és dokumentálják a németiség évszázados jelenlétét az országban. Ezenkívül a temetők emlékhelyek kialakítására is alkalmasak. Sír nélkül nincs haza – ez adja a magyarországi németek emlékezetkultúrájának keretét, és ezért látható a sírkő motívuma emlékműveken is; vagyis a német nemzetiség számára a sírkő nemcsak a generációk óta ide temetett családot, de a hazát is jelképezi. A csoportot ért elűzetés és kényszermunkára való elhurcolás áldozatainak emlékére állított emlékműveket találunk többek között Solymáron, Városlődön és Vérteskozmán, amelyeken a sírkő motívum rendre megjelenik, de 2006-ban, a németek elűzésének hatvanadik évfordulójára például a mányi temetőben is készült emlékmű a régi sírkövek sorba rendezésével, ahogyan a malenkij robot áldozatairól 1957 óta áll emlék Óbányán.

Maga a temető tehát a német nemzetiség számára kevésbé tárgyi, mint inkább eszmei értéke miatt fontos. Számos településen találunk a temetők megőrzésére indított helyi kezdeményezéseket, de a sírkövek felújítása, megmentése, emlékert létrehozása is sok helyen folyamatban van. Igényes emlékhelyeket alakítottak ki például Dunaharaszti, Feked, Mány, Szomor, Taksony, Törökbálint, Varsád és

⁶⁰ A példák a mecseknádasdi temetőből származnak.

⁶¹ Kiszt, 2003. 123.

⁶² Frey, 1988. 23.

5. kép. Az Országos Német Elűzetési Emlékmű a budaörsi Ó-Temetőben. Fotó: Szekeresné Simon Anett, 2017

Véménd temetőiben, vagy ami az elnéptelenedett egykori német településeket illeti, Körtvélyespusztán vagy Dömörkapu pusztán.

A kegyeleti parkká alakított budaörsi Ó-temető⁶³ jó példa a temető új funkcióval való ellátására, ezt a sírkertet jelölte ki ugyanis a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata 2006-ban a magyarországi németek elűzésének központi emlékhelyének,⁶⁴ nem véletlenül: 1946. január 19-én Budaörsről indult a németek II. világháború utáni elűzése az országból. Az emlékmű fő elemei egy zárt kapu, előtte asztal, rajta szív alakú kulcs, melyek nemcsak a kényszerből hátrahagyott materiális javakat, de a hazát is jelképezik, és mementóként üzennek az utókorak.⁶⁵

A fokozottan veszélyeztetett zsámbéki Öregtemető ügyével kapcsolatban Dr. Szalayné dr. Sándor Erzsébet nemzetiségekért felelős ombudsmanhelyettes is állást foglalt, és szorgalmazta egy mindenki számára hozzáférhető országos adatbázis létrehozását, mely a hazai nemzetiségi közösségek szempontjából jelentős

⁶³ Az Ó-Temető Závada Pál író és Szűts Miklós képzőművész 2006-os „Úton a budaörsi Ótemetőbe” című munkájához is inspirációként szolgált.

⁶⁴ Erb, Maria: Gedenkezeiten über die Vertreibung. In: Erb, Maria – Wolfart, Mária: *In memoriam. Valeria Koch, die es hätte geben können*. Budapest: Vudak 2019. 310–319.

⁶⁵ Erb, 2019. 312–313.

temetőket, sírhelyeket és sírjeleket, valamint az épített örökséget, a kereszteket és épületeket is tartalmazná.⁶⁶ Ezzel a lépéssel új szintre emelkedett a magyarországi németek és a Magyarországon élő összes nemzetiség történeti temetőinek védelme.

A magyarországi német történeti temetők kutatása során támpontot jelentenek továbbá a témában íródott, német nyelvű néprajzi munkák, melyek az egyes magyarországi németek által lakott települések temetőkulturájára, temetkezési szokásaira, halállal kapcsolatos népi hiedelmeire és rituáléira fókuszálnak, illetve a nyelvészetileg is vizsgálható területek és a temetőkulturához kapcsolódó kőfaragó mesterség⁶⁷ bemutatását célozzák.

Hiánypótló munkát végeznek ezenkívül az egyetemi oktatók is a német temetők helyzetének felméréseivel és széles körű megismertetésével kapcsolatban, aminek köszönhetően az utóbbi évtizedekben számos szakdolgozat foglalkozott a magyarországi németek temetőkulturájával. Ezekben dokumentálásra kerültek többek között az egyes települések temetői és azok regionális jellemzői is,⁶⁸ de rendszerint gazdag fotóanyag is található bennük, a sírfeliratok betűhű leiratával együtt. Fontos megemlíteni az ELTE Germanisztikai Intézete által kiadott, *Beitrag zur Volkskunde der Ungarndeutschen* (Magyarországi Németek Néprajza) című, évente megjelenő tudományos sorozatot is, melyben a kezdetektől fogva jelennek meg a magyarországi német falvak temetőkulturáját bemutató német nyelvű tanulmányok, melyek kezdetben főként a temetkezési kultúrára koncentráltak, majd az utóbbi évtizedektől kezdve már magukra a temetőkre is.

A német nemzetiségi önkormányzatok által szervezett tudományos és ismeretterjesztő tematikus előadások keretében a széles közönség is megismerkedhet a német temetők helyzetével. Bár kifejezetten a magyarországi német történeti temetőket vizsgáló átfogó, monografikus jellegű munkák nem lelhetők fel, egyes magyarországi német temetők műemléki szempontból különlegesnek ítélt sírkövei

⁶⁶ Elvi állásfoglalást bocsátott ki a zsámbéki sváb öregtemető helyzetével összefüggésben a nemzetiségi ombudsmanhelyettes. <http://www.ajbh.hu/hirek-esemenyek/-/content/yQP8lh3KKIPo/elvi-allasfoglalast-bocsattott-ki-a-zsambeki-svab-oregtemeto-helyzetivel-osszefuggesben-a-nemzetisegi-ombudsmanhelyettes> (letöltés ideje: 2020. június 05.)

⁶⁷ Frey Mária: *Das Steinmetzhandwerk in Nadasch*, Tankönyvkiadó, 1988.

⁶⁸ Az általam vizsgált szakdolgozatok az ELTE BTK és a PTE BTK Germanisztikai Intézetében készültek *Dr. Erb Maria* (ELTE), illetve *Dr. Wild Katalin* (PTE) vezetésével, és az alábbi magyarországi németek által lakott települések temetőkulturájára térnek ki: Ágfalva, Almamellék, Aparhant, Babarc, Baranyaszentgyörgy, Bonyhád, Brennbergbánya, Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Ceglédbercel, Cikó, Csolnok, Dömörkapu puszta, Dunaharaszti, Dunakömlőd, Dunaszekcső, Egyházaskozár, Etyek, Feked, Gyód, Györköny, Harka, Himesháza, Kán, Katymár, Kisdorog, Kismányok, Körtvélyespuszta, Liptód, Majs, Mány, Mecseknyásd, Muksi, Nagynyárád, Nagyvejke, Óbánya, Palotabozsok, Perbál, Pilisvörösvár, Pilisszentiván, Pogány, Pomáz, Pusztavám, Solymár, Somberek, Sopron, Süttő, Szágy, Székelyszabar, Szepetnek, Szomor, Szulok, Tát, Taksony, Tarján, Telki, Újhartyán, Varsád, Vaskút, Véménd, Vérteskozma.

az 1970-es évek óta jól dokumentáltak, védelmükről szóló szócikket főleg műemlékvédelmi kiadványokban találhatunk.⁶⁹

A német történeti temetők vizsgálatokor kevésbé tudományos helytörténeti kutatásokra is támaszkodhatunk, melyekről jellemzően a helyi nemzetiségi önkormányzatok, kultúregyesületek kiadásában és tipikusan magánszemélyek szerkesztésében megjelenő helytörténeti kiadványokban olvashatunk.⁷⁰ Egyre gyakrabban dokumentálják a temetőket fotósok és bloggerek is,⁷¹ ahogyan a sírkertekről készült képek szintén megjelennek a helyi települési vagy plébániai honlapokon, rendszerint fotógalériába rendezve.⁷² Az utóbbi években számos településen megkezdődött a sírkövek dokumentálása és felmérése, valamint a temetők helyi védelem alá vétele is (például Fekeden), mely kezdeményezések a temetők állapotának minél pontosabb feltérképezése érdekében remélhetőleg a jövőben is folytatódnak.

Összefoglalás

A magyarországi német temetőkultúra vizsgálata 300 évnyi helytörténetet foglal magába, melynek teljeskörű feldolgozása ugyan e rövid tanulmány keretében nem lehetséges, mégis fontos a német nemzetiség temetőinek széles körű megismertetése.

A II. világháború a magyarországi németek életében, így a temetőkultúrájukban is töréspontot jelentett, ami mind a temetkezési szokásaikban, mind a sírkőkészítésben és ezáltal a temetők látképében is megmutatkozott. Ekkorra tehető a halállal kapcsolatos hagyományos rítusok fokozatos eltűnésének és feledésbe merülésének kezdete is. A magyarországi német települések hagyományos településformája a falu. Az egyes német falvak temetőinek vizsgálata minden esetben mutat regionális különbségeket, de az erre vonatkozó átfogó megfigyelések még hiányoznak. Az eddigi vizsgálatok pontszerűek, kevés a több települést összefoglaló

⁶⁹ Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és építészettörténeti szemle*, 1977/3. 173–178.

⁷⁰ Például Sax Ibolya – Fogarasy Attila: *Hol sírjaink domborulnak. Temetők könyve Pilisvörösvár – Buch der Friedhöfe Werischwar*. 2011 (német és magyar nyelvű); Schraub István: *Sírkövek és kökeresztek Mecseknádasdon. A nádasdi kőfaragók népművészete*. Mecseknádasd, 1997 (német és magyar nyelvű); Schmidt Gabriella: *Voltak, mint mi. Sírköfeliratok a dunaszekcsői temetőben*. Dunaszekcső, 2018. (német és magyar nyelvű); Siklósi Gyula: *A budakeszi temető*. Budakeszi: Budakeszi Szépitő Egyesület, 2002. (magyar egynyelvű kiadvány).

⁷¹ Elblinger Ferenc szakrális tereket bemutató blogja: <http://regmult.blogspot.com/>; valamint egyéb blogok, például: https://zordidok.blog.hu/2019/02/22/a_svabok_konnye; Krémer Péter Szakadát temetőjét bemutató blogja, sírhelykeresővel: <http://szakadat.fw.hu/sirkereso.html?fbcid=1wAR0IGuQY2KgmEaXMI62MdwMGFK4BhsHn7ty45KDmk1eEsSeAzzrLzKhr9Y> (letöltés ideje: 2020. június 05.)

⁷² Például budaörsi Ó-temető: <http://budaors.varosom.hu/latnivalok/vallasi-epuletek/O-temeto-Orszagos-Nemet-Emlekhely.html>. (letöltés ideje: 2020. június 05.)

és összehasonlító munka, illetve az interdiszciplináris szempontú feldolgozottság még várat magára. A magyarországi német temetőkultúra dokumentációja ma leginkább tudományos keretek között zajlik, például német nemzetiségi szakon írt diplomadolgozatok által, melyek kontrasztívan dokumentálják a helyi sajátosságokat és így további kutatásokat segítenek elő.

A fokozottan veszélyeztetett temetők megmentése, mielőbbi szakszerű dokumentálása kiemelten fontos és sürgető feladat, hiszen a sírok folyamatosan ki vannak téve az időjárásnak, így a rajtuk található feliratok olvashatósága is folyamatosan romlik. A jövőben a történeti temetők védelmének biztató folytatása lehet egy szakszerű interdiszciplináris együttműködés, mely során megvalósulhat a magyarországi nemzetiségek temetőinek listázása, a síremlékek összegyűjtése és adatbázisban való szakszerű rögzítése, ezen kívül a magyarországi német temetők és temetkezési szokások más Magyarországon élő nemzetiségekével való összehasonlítása is érdekes eredményeket hozhat – az ezekre vonatkozó kutatások pedig nem csak a magyarországi német közösség, hanem a többségi társadalom épített örökségének és emlékezetkulturájának is fontos részét képezhetik majd a jövőben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes, Dr. Szalayné dr. Sándor Erzsébet, elvi állásfoglalása a Zsámbéki sváb Öregtemető (Neufriedhof) nemzetiségi kulturális értékek megőrzésével kapcsolatban. Budapest, 2020. január 31.
- Bonomi, Eugen: Tod und Begräbnis bei den Deutschen im Ofner Bergland. In: Baljavec, Fritz: *Sonderdruck aus den Südostdeutschen Forschungen*. 2. köt. 1. füz. München: Schick, 1938.
- Erb, Maria: Gedenkzeilen über die Vertreibung. In: Erb, Maria – Wolfart, Maria: *In memoriam. Valeria Koch, die es hätte geben können*. Budapest: Vudak, 2019. 310–319.
- Erb, Maria: Sprachgebrauch der Ungarndeutschen: Geschichten – Tendenzen – Perspektiven. In: Kostrzewa, Frank – Rada Roberta (szerk.): *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn: Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven*. Baltmannsweiler: Schneider, 2010. 118–146.
- Erb, Maria – Brenner, Koloman – Manherz, Karl: *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA) Südungarn, Erster Halbband*. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest, 2008. 229. sz. térkép „Friedhof” címszó.
- Frey Mária: Das Steinmetzhandwerk in Nadasch/Mecseknádasd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutsches Handwerk*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. 7–59.

- Fuchs Szandra Titanilla: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Schambek/Zsámbék und Maan/Mány, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 32. Budapest, 2017. 46–117.
- Hoffmann Sylvia: Tod und Beerdigung. In: Deutsche Minderheitenselbstverwaltung Babarc (szerk.): *Bawaz. Geschichte-Brauchtum-Sprache*. 2006. 111–118.
- Keszler Krisztina: *Deutschsprachige Grabinschriften in deutschen Siedlungen des Komitates Tolnau*. Diplomamunka, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2006.
- Kiszler Ilona: *Bei uns in Cikó*. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata Budapest, 1999. 84–86.
- Kusztér, Maria Lygia: Volkskundliche Beobachtungen in der Röhn-Siedlung Fedked Baranya. In: Schmidt, Heinrich: *Germanistische Hefte, Reihe B, Heft 2*. Szeged, 1939.
- Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 13–14. 1975.
- Lang-Magyar, Maria Theresia: Friedhofskultur in Brennborg. In: Manherz, Karl (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 30. Budapest, 2015. 148–235.
- Lantosné Imre Mária – Vargha, Dezső: *Mecseknádasd. Száz magyar falu könyvesháza*. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kht., 2002.
- Lővei Pál (szerk.): *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*, 5. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei 1. Belsővat-Kőszegszerdahely. Budapest, 2002.
- Manherz, Karl (szerk.): Die Ungarndeutschen. In: *Welt im Umbruch I*. Budapest: Press Publica 1998.
- Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és építészettörténeti szemle*, 1977/3. 173–178.
- Reiszner Edina: *Temetkezési szokások és temetői kultúra Budajenő, Telki és Perbál településeken, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2015.
- Sax Ibolya: *A halál, a temetés és a temetkezési kultúra a pilisvörösvári németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 1999.
- Schraub István: *Grabsteine und Steinkreuze in Nadasch. Volkskunst der Nadascher Steinmetze*. Mecseknádasd, 1997.
- Sós Gabriella: Bestattungsbrauchtum und Friedhofskultur bei den Deutschen in Nadasch mit besonderem Hinblick auf die Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 34. Budapest, 2019. 9–127.

- Szabó Szilvia: *A soproni, ágfalvi és harkai németek temetkezési szokásai és temetői kultúrája, különös tekintettel a német sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 2010.
- Szélíg Ágnes: Todes- und Bestattungsbräuche bei den Ungarndeutschen und bei den Szeklern in Wemend/Véménd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 18. Budapest, 2001. 92–128.
- Zimány Ágnes: *Halál, temetés és temetői kultúra az etyeki és budaörsi németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2010.

ONLINE FORRÁSOK

- Balázs Péter: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*. 1–2. kötet. Magyar Tudománytörténeti Intézet Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár Piliscsaba – Budapest, 2007. http://real.mtak.hu/30273/1/balazs_kozegeszeseguy_1-2kotet.pdf (letöltés ideje: 2020. május 27.)
- Budaörsi Ó-temető: <http://budaors.varosom.hu/latnivalok/vallasi-epuletek/O-temeto-Orszagos-Nemet-Emlekhely.html> (letöltés ideje: 2020. június 5.)
- Elbi blogja <http://regmult.blogspot.com/> (letöltés ideje: 2020. június 5.)
- Elvi állásfoglalást bocsatott ki a zsámbéki sváb öregtemető helyzetével összefüggésben a nemzetiségi ombudsmanhelyettes <http://www.ajbh.hu/hirek-esemenyek/-/content/yQP8lh3KKIPo/elvi-allasfoglalast-bocsattott-ki-a-zsambeki-svab-oregtemeto-helyzetevel-osszefuggesben-a-nemzetisegi-ombudsmanhelyettes> (letöltés ideje: 2020. június 5.)
- Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Bölcsészdoktori értekezés Budapest, 1933. <https://mek.oszk.hu/11700/11728/> (letöltés ideje: 2020. június 8.)
- Gecséné Tar Ilona: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori értekezés. Corvinus Egyetem Budapest. 2012. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/634/1/Tar_Imola.pdf (letöltés ideje: 2020. június 5.)
- Juhász Márta: Friedhofskultur in einer ungarndeutschen Ortschaft - Deutsche Grabinschriften in Tscholnok/Csolnok In: Manherz, Karl (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 2004. 67–122. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/beitrag_e_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2004/pages/005_friedhofskultur_in_einer.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)
- Krémer Péter Szakadát temetőjét bemutató blogja: <http://szakadat.fw.hu/sirkereso.html?fbclid=IwAR0IGuQY2KgmEaXMI62MdjwMGFK4BhsHn7ty45KDMk1eEsSeAzzrLzKhR9Y> (letöltés ideje: 2020. június 5.)

- Kiszt Andrea: Deutschsprachige Grabinschriften in der Baranya. In: Manherz, Karl: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 2002. 39–107. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beit-rage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2002/pages/004_deutschsprachige_grabinschriften_in_der.htm. (letöltés ideje: 2020. június 8.)
- Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Neumann Kht., 2005. <http://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (letöltés ideje: 2020. május 26.)
- Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest: Akadémiai, 1991. 7–88. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html> (letöltés ideje: 2020. június 2.)
- Martin Anita: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Tarian/Tarján, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 2006. 7–144. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beit-rage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2006/pages/002_der_tod_das_begradnis.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)
- Schreiner Elisabeth: Der Anfang und das Ende eines Menschenlebens bei den Deutschen in Sawyer/Székelyszabar. In: Manherz, Karl: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 1998. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beit-rage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/1998/pages/005_elisabeth_schreiner.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)
- Soltész Katalin: Zu den Grabmotiven in den ungarndeutschen Friedhöfen des Komitates Branau/Baranya. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 1998. 7–21. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beit-rage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/1998/pages/001_katharina_soltesz.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)
- Zordidők.blog https://zordidok.blog.hu/2019/02/22/a_svabok_konnye, (letöltés ideje: 2020. június 5.)